

КУРС «ПРАВА ЛЮДИНИ»: МІСЦЕ І РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ ВІТЧИЗНЯНОЇ СИСТЕМИ ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ

У статті викладено результати аналізу навчальних програм курсу «Права людини»; встановлено підходи, на яких ґрунтується цільовизначення, відбір та структурування змісту, організація навчання курсу; досліджено мету, завдання, зміст та особливості методики його викладання; визначено роль курсу для становлення сучасної системи шкільної правової освіти.

Ключові слова: особистісно зорієнтований, людиноцентричний, правознавчий, аксіологічний, діяльнісний підходи; практикоорієнтований характер курсу.

В статті изложены результаты анализа учебных программ курса «Права человека»; установлены подходы, на которых базируется целеопределение, отбор и структурирование содержания, организация изучения курса; исследована цель, задания, содержание и особенности методики его преподавания; определена роль курса в становлении современной системы школьного правового образования.

Ключевые слова: личностно ориентированный, человекоцентричный, правовой, аксиологический, деятельностный подходы; практико ориентированный характер курса.

In the article presents an analysis of the course of training program «Human Rights», established approaches, which is based Targeting, selection and structuring of the content, the organization of the course; investigated goal, tasks, content and methods of teaching features, defined the role of the course in the development of the modern school system legal education.

Keywords: personality-oriented, man-centered, jurisprudential, axiological, activity approaches, practice-oriented nature of the course.

Постановка проблеми. Після набуття Україною незалежності поширенням правових знань серед учнівської молоді та підготовкою вчителів до викладання курсів правознавства, поряд із державою, опікувалися громадські організації. Їхні представники, залучаючи широкі верстви викладачів правознавства та інших фахівців, обґрунтовували нові концептуальні засади шкільної правової освіти, удосконалювали методично-дидактичне забезпечення навчання правознавства. Українська Правнича Фундація у межах Освітньої програми «Конституція України» в 1997 р. видрукувала й поширила у школах один мільйон примірників тексту

Конституції України і Конституції в малюнках для учнів початкових шкіл. У 1998-1999 рр. нею проведена низка заходів для вчителів загальноосвітніх шкіл та викладачів правознавства професійно-технічних і вищих навчальних закладів, зокрема, регіональні семінари на тему: «Правова освіта учнівської молоді: досвід, проблеми, шляхи їх вирішення». У 1999 р. за її сприяння Українським центром правничих студій видано й безкоштовно поширено серед учителів правознавства шкіл, гімназій, ліцеїв один з перших методичних посібників – «Конституція України й основи правознавства у школі: книга для вчителя». Проте, найвагомим результатом діяльності УПФ стало введення за її підтримки до навчальних планів додаткових правознавчих курсів.

Аналіз актуальних досліджень. Теоретико-методичні засади та різні аспекти навчання прав людини в загальноосвітній школі висвітлено у працях Б.Андрусишина, Н.Еліасберг, Т.Ладиченко, О.Наровлянського, О.Певцової, О.Пометун, О.Святокум, Н.Ткачової, І.Усенка та ін. Проте, аналізу навчальних програм курсу «Права людини» з метою визначення його місця і ролі у становленні вітчизняної системи шкільної правової освіти проведено не було, чим і обумовлено обрання теми нашого дослідження.

Мета статті. Проведення аналізу навчальних програм курсу «Права людини» та визначення його місця і ролі у становленні вітчизняної системи шкільної правової освіти.

Виклад основного матеріалу. У контексті діяльності УПФ за участю фахівців Українського центру прав людини (за допомогою демократичної програми ТАСІС Європейського Союзу) було розроблено програму курсу «Права людини». Міністерство освіти України у 1995 р. схвалило її й рекомендувало для використання в 10-11-их класах загальноосвітніх шкіл та поглибленого вивчення у школах, класах, ліцеях, гімназіях гуманітарного, насамперед, юридичного профілю [2]. Введення курсу «Права людини» в навчальний план середньої школи узгоджувалося з рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи R (85) 7 від 14.05.1985 р., відповідно до якої, урядам

країн-членів і країн, що ще не стали членами Ради Європи, рекомендувалося, враховуючи національні системи освіти і зміст базових законодавчих актів, усіляко сприяти викладанню прав людини у школах. Упровадженню курсу передувала серія семінарів для вчителів, проведена Українським центром прав людини та УПФ спільно з Міністерством освіти [6, с. 6]. Для організації його навчання були розроблені методичні рекомендації для вчителів [6].

У пояснювальній записці до програми зазначалося, що курс «Права людини» – логічне продовження курсу «Основи держави і права України» (пізніше – «Основи правознавства»). Він мав поглибити знання учнів про права людини і громадянина. Спрямованість на певну переорієнтацію у правовому світогляді школяра стала принциповою відмінністю нового правознавчого курсу й обумовила його мету – сформуванню такого правового світогляду, котрий «включав би як систему теоретичних поглядів на права й основні свободи людини, так і відповідну активну життєву позицію, ціннісні орієнтири, ідеали, переконання, принципи пізнання». Мета також охоплювала «розвиток в людині зі шкільного віку почуття гідності, сприяння усвідомленню нею своїх прав, взаємозв'язку реалізації прав людини із суспільною системою, в якій вона живе», забезпечення учнів знаннями про механізм захисту прав людини. Завданнями курсу були: виховання школярів у дусі поваги до прав людини та основних свобод; піднесення культури прав людини, ствердження людської гідності й цінності особистості. Його вивчення мало сприяти виробленню в учнів переконаності в тому, що: 1) життя в демократичному суспільстві детермінується ступенем свободи і незалежності його членів, водночас, свобода і незалежність є не самоціллю й кінцевою метою суспільства, а лише умовами, об'єктивно необхідними для демократичного співробітництва; 2) побудова правової держави, дотримання принципу верховенства права державними органами та громадянами, виконання обов'язків як запорука підвищення ефективності профілактики правопорушень і соціальної пасивності є необхідними [5, с. 303-304].

Мета та завдання курсу засвідчують, що в основу його розробки покладено особистісно зорієнтований як загальнопедагогічний та людиноцентричний і правознавчий як специфічні для правознавства підходи, які втілювалися в практику навчання посередництвом відповідного змісту та методики. На їхню реалізацію було націлено створення такого мікроклімату в класі, за якого учні вільно висловлюють свої думки, «за умови, що свобода гарантована учням і викладачам, коли верховенствують рівність і справедливість» [6, с. 7]. Зазначимо, що особливу роль у викладанні прав людини відіграє ступінь свободи дій викладача у досягненні мети навчання, адже, «на ньому лежить велика відповідальність за передачу значення і змісту поняття прав людини» [1, с. 7]. Орієнтація на особистість учня спостерігалася в тому, що навчання прав людини передбачало не лише освіту і виховання, але й розвиток школярів. Удосконаленню їхніх умінь аналізувати, зіставляти, виробляти особистісну позицію сприяло, те, що до розв'язання проблем, які порушувались у курсі, вчитель пропонував різні підходи. Цим самим забезпечувалося й підвищення рівня науковості навчання, що актуалізується у старшій школі.

Людиноцентричний підхід втілювався у змісті курсу через визнання пріоритету прав людини над правами держави. Правознавчий проявлявся у тому, що права і свободи позиціонувалися в курсі не лише як суто нормативні настановки, а як «система теоретичних поглядів», такі правила поведінки людей, що впливають з моральних, етичних, політичних, культурних нормативів суспільства [5, с. 304]. У процесі навчання молодь «прилучалася до найабстрактніших понять, які передбачають розуміння філософських, політичних, юридичних концепцій», однак, очевидно, що виконання такого завдання не можливе в межах одного навчального курсу, отже, як зазначали автори Концепції викладання шкільної дисципліни «Права людини», воно має здійснюватися й у процесі навчання історії, географії, мов, літератури, економіки. У такий спосіб забезпечувалося широке філософське розуміння права як універсального регулятора суспільних

стосунків і, водночас, формування цілісної наукової картини світу, що є важливим завданням старшої школи. Правознавчий характер курсу простежувався й у тому, що навчання прав людини, як зазначали автори програми, повинно мати «позитивне спрямування». Вони обґрунтовували це так: «Численні приклади порушення прав людини і нехтування ними можуть породити в учнів відчуття зневіри та безсилля. А тому необхідно акцентувати увагу учнів на успіхах і прогресні у справі забезпечення основних прав людини» [6, с. 7].

Курс «Права людини», безпосередньо його мета і зміст уже на момент запровадження у практику загальноосвітньої школи, на відміну від курсу «Основи правознавства» як фундаменту системи шкільної правової освіти в незалежній Україні, включали ціннісний (виробляти ціннісні орієнтири, ідеали, переконання) та дільнісно-поведінковий (формувати активну життєву позицію) аспекти. Це дозволяє стверджувати, що програма ґрунтувалася також на аксіологічному й діяльнісному підходах, й це при тому, що на офіційному рівні (рівні програм, концепцій, стандартів) у той час вони ще не були визначені і сформульовані. Ознайомлення учнів з правами людини, відповідно до програми, відбувалося в межах їхньої підготовки до життя, мало сприяти правовій соціалізації. Практико зорієнтований характер курсу у процесі навчання реалізувався різними способами: обговорення з учнями подій, які відбувалися в суспільному житті, навколишньому їх середовищі, безпосередньо з ними; вироблення учнями правил, дотримання яких у класі є обов'язковим як для них самих, так і для вчителів; проведення аналізу конкретних ситуацій порушень прав дитини і внесення законодавчих пропозицій; вироблення в учнів навичок звертатися із заявою та скаргою з приводу порушень прав людини до державних органів та органів місцевого самоврядування. Окремий розділ програми було присвячено практичним аспектам захисту громадянами своїх прав.

Зміст курсу складався з 9 розділів. У процесі їхнього вивчення передбачалася реалізація міжпредметних зв'язків, передусім, з історією

України та всесвітньою історією. Так, у другій темі першого розділу «Права людини: основні поняття» розглядалися основні етапи розвитку понять про права людини та закріплення їх у внутрішньодержавному законодавстві Англії (Велика Хартія Вольностей 1215 р., Петиція про право 1628 р., Білль про права 1689 р.), США («Вірджинська декларація» 1776 р., Декларація незалежності США 1776 р., Конституція США 1776 р., Білль про права 1789-1891 рр.), Франції (Декларація прав людини і громадянина). Третя тема охоплювала права людини у традиціях українського народу від звичаєвого права до Акта проголошення незалежності у 1991 р., однак, відведена для цього кількість годин (1!) навряд чи була достатньою. Засвоєння матеріалу більшості розділів курсу «Права людини» вимагало встановлення зв'язків із курсом «Основи правознавства». Понятійний апарат нового для учнів курсу також формувався з урахуванням вже засвоєних у них в 9-му класі понять: держава, право, особа, громадянин, права, свободи, обов'язки, рівність, правосуб'єктність тощо. Реалізація зв'язків між суспільствознавчими курсами сприяла поглибленню та зміцненню правових знань, їхній систематизації, оптимізувала роботу з формування понятійного апарату.

Програма мала недоліки, властиві шкільній правовій освіті загалом. Зокрема, зміст курсу було дещо перевантажено, матеріал окремих тем, з огляду на його обсяг, практично не можливо було засвоїти в межах рекомендованого часу, наприклад, на вивчення згаданої вище теми з прав людини у традиціях українського народу відводилася одна година, що було недостатнім, навіть з урахуванням знань учнів з історії України. Недоцільним, на нашу думку, було включення в шкільну програму, виходячи з рівня їхньої складності, питань щодо права націй на політичне самовизначення, його види (суверенно-державне, національно-територіальне, культурно-автономне тощо). Розкриття ж таких питань, передбачених програмою, як: злочини проти миру і людяності, дискримінація та її прояви, расизм, фашизм, рабство та його сучасні прояви, логічно розглядати у контексті інших суспільствознавчих курсів, а в курсі з прав людини лише

актуалізувати ці знання, реалізуючи міжпредметні зв'язки. Тема 38 «Система захисту прав людини в Україні» охоплювала практично третину обсягу змісту курсу «Основи правознавства». В її межах передбачався розгляд повноважень Верховної Ради, Президента України, Кабінету міністрів, центральних та місцевих органів державної влади, органів міліції, Служби безпеки України та інших правоохоронних органів в системі виконавчої влади, суду і прокуратури у забезпеченні прав і свобод людини. Причому, окремо розглядалася роль прокуратури в додержанні законності та основи прокурорського реагування, система судоустрою і принципи здійснення правосуддя в Україні, роль Конституційного Суду в захисті прав людини! [5, с. 317-318, 320]. За чотири години, відведені для вивчення цієї теми, учні не могли засвоїти її зміст у повному обсязі.

Компоненти системи навчання прав людини, як засвідчив аналіз програми, були взаємоузгодженими, сформованими на засадах особистісно зорієнтованого, людиноцентричного, правознавчого, аксіологічного, діяльнісного підходів. Досягнення мети й засвоєння змісту навчання забезпечувалося застосуванням відповідних «неординарних, оригінальних методик викладання». «Найефективнішим засобом» автори програми вважали рольову гру. До засобів, які полегшували процес засвоєння курсу, вони відносили: ділову гру, обігрування життєвих ситуацій, коментар доповіді, ситуації, вигаданої однокласниками, колективне обговорення проблем за повної свободи висунення проєктів, рішень; запрошення на уроки фахівців у галузі права тощо. У цій програмі була порушена проблема оцінювання навчальних досягнень учнів, що, очевидно, вказувало на його недосконалість. Увага акцентувалася на те, що часто оцінюються не так знання школяра, як його судження, отже, вчителю слід бути дуже обережним в оцінці, щоб не «вбити» в учневі прагнення до самостійного мислення. З метою оцінювання рекомендувалося проводити тести, однак, зазначалося, що вони, як правило, не дають повної картини учнівських досягнень [6, с. 7].

У 2006 р. О.Пометун і Т.Ремех за сприяння організації «Вчителі за демократію та партнерство» розробили програму курсу «Права людини», який пропонувався як курс за вибором у профільних навчальних закладах [8] (далі – програма 2006 р.). Програма враховувала положення вітчизняного і міжнародного законодавства, надбання юридичної науки, педагогіки, дидактики й методики навчання правознавства. Як і згадана вище програма 1995 р., вона спрямовувала навчання на розвиток учнів, зокрема, таких їхніх умінь і навичок, як: визначати й пояснювати поняття і терміни; характеризувати явища і процеси, дотичні до людських прав і свобод; опрацьовувати документи, самостійно здобувати й відбирати інформацію про права людини, користуючись доступними джерелами – додатковою літературою, засобами масової інформації, Інтернетом тощо; визначати і пояснювати причини й наслідки подій, явищ і процесів, виявляти тенденції розвитку суспільства; узагальнювати факти; аналізувати й порівнювати позиції та погляди; аргументувати свою думку. Вивчення курсу передбачало вироблення в учнів ціннісного ставлення: оцінювати інформацію про права людини; визначати свою позицію, висловлювати власну думку, обстоювати особисте ставлення до прав людини та проблем їхньої реалізації і захисту, до держави як інституту захисту прав і свобод людини, до прав людини як її власних можливостей [7, с. 4].

Структура змісту (навчального матеріалу, який підлягає засвоєнню учнями) у цій програмі, відрізняється від програми, розробленої авторським колективом під керівництвом В.Денисова в 1995 р., що стає очевидним з їхнього порівняння. Так, у програмі 2006 р. зменшено кількість розділів з дев'яти до шести. У неї не увійшов розділ, присвячений громадянському суспільству і правовій державі; відповідні поняття формувалися в учнів у контексті засвоєння інших розділів. Було вилучено також розділ щодо порушень прав людини та боротьби з цим, чим, частково розв'язано проблему переобтяження змісту курсу питаннями, що, як зазначалося вище, доцільно розглядати у контексті інших суспільствознавчих курсів. У програму 2006 р.

не увійшов також розділ «Окремі категорії прав». Однак, навчальний матеріал, вміщений у нього, був не вилучений, а перерозподілений в інші розділи і теми, оскільки саме він сприяє усвідомленню учнями багатоаспектності поняття і явища прав і свобод. Так, право народів на самовизначення розглядається у контексті теми «Розвиток уявлень про права і свободи людини в історії людства»; права етнічних, релігійних та мовних меншин в Україні – в темі щодо громадянських та політичних прав; права жінок та дітей – в темі з особистих прав людини. У програмі 2006 р. структурно відокремлено особисті права від політичних, що підкреслює особливе значення перших як основи правового статусу особи. Однак, сам перелік особистих прав, які вивчаються в курсі, дещо звужено й обмежено правами людини на життя, недоторканність приватного життя, свободу думки, совісті та релігії, які є пріоритетними в міжнародному законодавстві. Досить широко в курсі розглядаються питання політичних, соціально-економічних і культурних прав з виокремленням в самостійні розділи.

У програмі О.Пометун і Т.Ремех зміст курсу оптимізовано, зокрема, він не містить питань, передбачених у програмі В.Денисова, таких, як: «Права людини в суб'єктивному та об'єктивному розумінні. Юридична сутність та юридичні засади прав людини». Водночас, передбачено ґрунтовніший розгляд деяких питань, наприклад, перелік принципів та основних характеристик прав і свобод людини у програмі 1995 р. обмежувався принципами рівності, свободи і гуманізму, а у програмі 2006 р. його розширено за рахунок принципів невідчужуваності, невід'ємності, універсальності прав, рівноправності громадян. Детальніше в ній розкриваються питання обмеження прав людини, обґрунтовуються випадки таких обмежень. Знайшов свій відбиток у цій програмі й розвиток юриспруденції, що виявилось у включенні у змісту курсу питання про покоління прав людини та у введенні нових термінів і понять: фундаментальні права і свободи, універсальні міжнародні правозахисні механізми, регіональні міжнародні правозахисні організації, форми захисту

прав людини (адміністративні, судові та державні). Підсилено також практичне спрямування курсу. Зокрема, у зв'язку з накопиченням практики звернення громадян України до Євросуду до програми введені питання: «Як звернутися до Європейського суду з прав людини? Як розглядаються петиції в Європейському суді з прав людини?». Школярі навчаються складати відповідну заяву (скаргу-звернення).

Як видно з програми курсу та його методично-дидактичного забезпечення, організаційний компонент системи навчання прав людини (системи навчання правознавства в цілому) розширено за рахунок інноваційних технологій критичного читання, кооперативного навчання, опрацювання дискусійних питань, використання яких сприяє підвищенню ефективності засвоєння навчальної інформації.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що курс «Права людини» сприяв становленню системи шкільної правової освіти. За рахунок уведення його у навчальний план була збільшена кількість правознавчих курсів в середній загальноосвітній школі й розширена сама структура шкільної правової освіти. Положення програм курсу засвідчували перехід правової освіти у школі на якісно новий рівень, ґрунтування її цілевизначення, відбору і структурування змісту, організації навчання на засадах особистісно зорієнтованого, людиноцентричного, правознавчого, аксіологічного та діяльнісного підходів. Однак, курс, як факультативний, на жаль, не набув значного поширення у школах України. Як зазначає І.Козінцев, набуття відомостей з цього предмета було (і залишається, *Л. Р.*) своєрідним привілеєм учнів лише окремих навчальних закладів [4, с. 24], що, наразі, дисонує з «ключовою місією школи», відповідно до якої, школа має навчити дитину її прав. Як стверджує Ю.Павленко, «Учитель повинен навчити, як цими правами користуватися, навчити батьків поважати і знати права дитини. ...Той, хто знає і вміє користуватися своїми правами, захищений від будь-яких негативних впливів і посягань. А держава, де діти знають і вміють користуватися своїми

правами, - це держава, яка обов'язково розвивається, яку не з'їдає корупція, в якій кожен має право на успіх». У зв'язку з цим Уповноважений з прав дитини 19 листопада 2012 р. звернувся до Міністерства освіти і науки, молоді та спорту з тим, щоб змінити формат викладання шкільного курсу про права людини й застосовувати його положення «при викладанні предметів усього гуманітарного циклу в школах. Учитель історії, географії, літератури, мови повинен знати права дитини, «бачити» їх і навчати дітей на своїх уроках» [3]. Вивчення потенціалу суспільно гуманітарних предметів з огляду на можливість використання їхнього змісту для засвоєння учнями прав людини є перспективним у напрямку подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Викладання прав людини : практична діяльність у початковій і середній школі. – Нью-Йорк, 1989. – 64 с.
2. Денисов В. Н. Програма курсу «Права людини» для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів. / В.Н. Денисов, П.М. Рабінович, В.С. Семенов, І. Б. Усенко, Л. Г. Заблоцька // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1995. – № 19. – С. 2-25.
3. Дитина має знати і вміти користуватися своїми правами. Роль учителя тут – ключова [Електронний ресурс] : пряма мова (19.11.2012) / Юрій Павленко. – Режим доступу : <http://pedpresa.com/blog/yurij-pavlenko>
4. Козінцев І. Викладати три, дві чи одну дисципліну / І. Козінцев // Юридичний вісник України. – 2000. – 20-26 квітня. – С. 23-24.
5. Конституція України і основи правознавства в школі: книга для вчителя / [Бобровник С. В., Ваксман В. І., Зуб І.В. та ін.] ; За ред. І. Б. Усенка. – К. : Український центр правничих студій, 1999. – 354 с.
6. Права людини : метод. рекомендації для вчителів загальноосвіт. шкіл, гімназій та ліцеїв / [Т. Бжезовська, А. Булда, Л. Заблоцька та ін.]. – К. : Українська Правнича Фундація. Вид-во: «Право», 1998. – 160 с.
7. Пометун О. І. Права людини : навч. посіб. для 10(11) кл. / О. І. Пометун, Т. О. Ремех. – К. : Літера ЛТД, 2008. – 192 с.

8. Пометун О. Права людини. Програма курсу за вибором для профільних навчальних закладів / О. Пометун, Т. Ремех // Історія в школах України. – 2006. – № 4.